

Religious Justice of Spatial Analysis of Sociological Arak in Landuses (Through Examining the Overlaying of Public Benefit Level with Needs and Eligibility of Citizens)

Mehdi Mobaraki*

Bagher Saroukhani**

Mansour Vosooghi***

Abstract

This article seeks to investigate distribution and locating of religious uses as one of the platforms for formation of religious ,cultural ,social ,economic and political actions and communications in city to examine the connection and compliance level of these uses with the religious needs and eligibility of citizens living in Arak regions .this study was based on mixed method with questionnaire tool in the first data collection stage and with a proportional sampling method .then ,Physical data collected through secondary analysis were mapped .Among the most important results ,we can point out the problematic deficiency and the significant difference in the level of enjoyment and the establishment of religious facilities in the regions of Arak ,which shows inequalities in the allocation and distribution of these services .Also ,by considering factors such as per capita ,standard per capita and functional radius of religious uses ,we can talk about the situation of spatial and social inequality and deprivation in a significant part of the geographical and demographic area of Arak .Finally ,the pattern of spatial distribution of religious uses based on the needs and eligibility of citizens in Arak is inefficient ,and unequal ,which has created inequalities in regions and among citizens .

Key Words : Spatial justice ,public interest ,need ,eligibility ,religious landuses , Arak.

---

* Ph.D candidate, Cultural Sociology, Research Sciences Branch, Islamic Azad University, Tehran
Mobaraki@acecr.ac.ir

** Professor, Department of Sociology, Research Sciences Branch, Islamic Azad University, Tehran,
saroukhani@ut.ac.ir (corresponding author).

*** Professor, Department of Sociology, Research Sciences Branch, Islamic Azad University, Tehran,
vosooghi@ut.ac.ir

تحلیل جامعه‌شناختی عدالت فضایی کاربری‌های مذهبی در شهر اراک (از طریق بررسی برهم‌کنش سطح منفعت عمومی با نیازها و استحقاق شهروندان)^۱

مهدی مبارکی*

باقر ساروخانی**

منصور وثوقی***

چکیده

این مقاله درصدد بررسی نحوه توزیع و استقرار کاربری مذهبی به‌عنوان یکی از بسترهای شکل‌گیری کشش‌ها و ارتباطات مذهبی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی در شهر است تا براساس آن، به بررسی میزان ارتباط و انطباق این کاربری‌ها با نیازها و استحقاق مذهبی شهروندان ساکن در مناطق شهر اراک بپردازد. روش مطالعه ترکیبی است که در مرحله اول جمع‌آوری اطلاعات مربوط به مطالعات کالبدی با تحلیل ثانویه انجام و پس از آن مکانی و در مرحله بعد به جمع‌آوری داده‌ها با ابزار پرسشنامه و نمونه‌گیری متناسب با حجم صورت پذیرفته است. از مهم‌ترین نتایج می‌توان به کاستی مسئله‌مند و تفاوت معنادار نحوه استقرار امکانات مذهبی و میزان برخوردای از آن در مناطق شهر اراک اشاره کرد که نشان‌دهنده شکاف و نابرابری‌های محسوس در تخصیص و توزیع امکانات و خدمات مذکور می‌باشد، همچنین با در نظر گرفتن عامل سرانه، سرانه استاندارد و شعاع عملکردی کاربری‌های مذهبی، می‌توان از وضعیت نابرابری و محرومیت فضایی-اجتماعی در بخش قابل توجهی از پهنه جغرافیایی و جمعیتی شهر اراک صحبت به میان آورد. می‌توان گفت که الگوی توزیع فضایی کاربری‌های مذهبی بر مبنای نیازها و استحقاق شهروندان در شهر اراک، ناکارآمد، نابرابر و ناعادلانه می‌باشد که نابرابری‌هایی را در سطح مناطق و در بین شهروندان ایجاد نموده است. **واژگان کلیدی:** عدالت فضایی، منفعت عمومی، نیاز، استحقاق، کاربری مذهبی، شهر اراک.

۱. این مقاله برگرفته از پایان‌نامه مهدی مبارکی با عنوان دیالکتیک اجتماعی فضا و فرهنگ: تبیین جامعه‌شناختی توزیع فضایی فرهنگ در شهر و نقش آن در بازتولید نابرابری‌های فرهنگی شهروندان (مطالعه موردی شهر اراک) می‌باشد که با راهنمایی دکتر ساروخانی و مشاوره دکتر وثوقی انجام پذیرفته است.

* دانشجوی دکتری، جامعه‌شناسی فرهنگی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران mobaraki@acecr.ac.ir

** استاد، گروه جامعه‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

*** sarokhani@ut.ac.ir

vosoogh@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۰۲ تاریخ تأیید: ۱۴۰۲/۰۵/۱۵

۱. مقدمه

از بایسته‌ها و ضرورت‌های مهم و مؤثر در مدیریت توسعه و برنامه‌ریزی شهری، ضرورت توجه به کاربری‌های فرهنگی و به شکل اخص زیرساخت‌های مذهبی همچون مساجد در نواحی و مناطق مختلف شهری است. این مکان‌های مذهبی، به‌عنوان یکی از اصیل‌ترین نهاد برخواسته از تاریخ اجتماعی و معرفت دینی، ظرفیت‌های نهفته فراوانی برای نقش‌آفرینی در حیات اجتماعی و فرهنگی در شهر ایفا می‌کنند؛ مکان‌های مذهبی بالاخص مساجد در شهرها، جدای از مکان بندگی، عبادت و نیایش، بستری برای جوشش و حرکت، سیاست‌ورزی، علم‌آموزی، توسعه فرهنگی و اجتماعی است (لب‌خندق و هاشمیان، ۱۳۹۲، ص ۱۳۶). بنابراین جدای از نقش مساجد در ارتباط مخلوق با خالق، به‌عنوان بستری برای ارتباط آن با اجتماع و جامعه، به واسطه کارکردهای متعدد آن قابل ردیابی است. در نزد محققین، مساجد از کارکردهای چندوجهی و متعددی (لب‌خندق و هاشمیان، ۱۳۹۲، ص ۱۳۶) در محیط‌های اجتماعی شهر، همچون کارکردهای عبادی و نیایشی (الویری، ۱۳۸۶، ص ۹۵) و (حجتی، ۱۳۷۴، ص ۷۹)، اخلاقی و تربیتی (مصباح یزدی، ۱۳۷۱، ص ۱۲-۱۵) و (بوازار، ۱۳۶۱، ص ۱۰۱)، کارکرد علمی و آموزشی (شلیبی، ۱۳۶۱، ص ۹۷)، کارکرد فرهنگی و تبلیغی (الویری، ۱۳۸۶، ص ۹۵) و (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۸، ص ۸)، کارکرد اجتماعی (رحیمی سجاسی، ۱۴۰۰، ص ۱۱) و (عریان، ۱۳۷۴، ص ۴۷)، کارکرد سیاسی (جوان‌آراسته، ۱۳۸۶، ص ۱۴۵) و (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۷۲، ص ۱۸)، کارکرد نظامی (موسوی‌الخمینی، نرم‌افزار صحیفه امام)، کارکرد قضایی (نقی‌زاده، ۱۳۸۶، ص ۵۸) و (موسوی‌الخمینی، نرم‌افزار صحیفه امام) و (مبلغی، ۱۳۷۶، ص ۷۹)، کارکرد اقتصادی (نوری‌همدانی، ۱۳۷۱، ص ۱۸) و (احمدی، ۱۳۸۳، ص ۳۶۶)، کارکرد هویت‌بخش و الگوساز (الویری، ۱۳۸۶، ص ۱۰۵) و امثالهم برخوردار می‌باشند.

اما توسعه و برنامه‌ریزی شهری در ایران به شکل عام و در شهر اراک به شکل تشدید یافته‌تر، علی‌رغم دستاوردهایی همچون توسعه کالبدی و زیرساخت‌های شهری و رشد جمعیت شهرنشین که با خود به همراه داشته است (بحرینی، ۱۳۷۸)، با تفوق رویکرد غیرفرهنگی و مهندسی، غالباً در حال بازتولید نوعی از شهر است که دال بر کالبدی بی‌روح، بدون حافظه تاریخی و فاقد انسان فرهنگی می‌باشد (مبارکی، ساروخانی و وثوقی، ۱۴۰۰، ص ۲). فروکاستن اپیستم شهری (غیرفرهنگی) و سپردن مسئولیت کاربست آن به مهندسان و فن‌سالاران سبب شده، تفکر عمیقی درباره چیستی شهر و ارتباط آن با سطوح اجتماعی، فرهنگی مغفول و با نوعی سطحی‌نگری و ساده‌انگاری، ایده فیزیکالیسم در مدیریت و برنامه‌ریزی شهری نهادینه شود. شهرها به‌عنوان

مهم‌ترین مکان زیست انسان، شدیداً متأثر از تحولات فرهنگی هستند و بی‌توجهی به مقولات فرهنگی در ابعاد مختلف، در توسعه شهر، موجب رشد مسائل و آسیب‌های اجتماعی و فرهنگی متعدد و انواع نابرابری‌های اجتماعی خواهد شد (p.46,2007A, Bromberg)

به نظر می‌رسد برای فهم این نابرابری‌ها، تحلیل و تبیین برهم‌کنش بین فضا، اجتماع و فرهنگ ضروری است. چراکه شهر پیکربندی خاصی از نظام توزیع پاداش است که فضا مؤلفه مهم آن است. فضا، تولید اجتماعی است؛ جامعه، تاریخ و مکان جمع می‌شوند تا فضا تولید شود (Bromberg, 2007 A, p.54).

از سوی دیگر مطابق با وظایف اصلی مدیریت و برنامه‌ریزی شهری در ایجاد زیرساخت‌ها و کاربری‌های شهری و توجه به ضرورت‌های فرهنگی و مذهبی در شهرها (رهنمایی و شاه‌حسینی، ۱۳۸۷، ص ۱۸) و همچنین با استناد به دو منبع چارچوب طبقه‌بندی فرهنگ و فراغت ایران ICLC و طبقه‌بندی عملکردهای مجاز کاربری‌های شهری (سعیدی‌رضوانی و داوودپور، ۱۳۸۹، ص ۱۱۲) در بخش‌های مختلف به تفکیک سطوح تقسیمات شهری (مصوب شورای عالی شهرسازی و معماری ایران)، توجه به مقوله فرهنگ در ابعاد مختلف (مذهبی، هنری، فراغتی، تفریحی، ورزشی) و پاسخگویی به نیاز فرهنگی شهروندان از طریق ایجاد کاربری‌ها و توزیع عادلانه آنها در شهر، از ضرورت‌های اجتناب‌ناپذیر مدیریت شهری می‌باشد.

اما امر مسئله‌مند موجود، در کاربست مفهوم عدالت در کاربری‌های مذهبی در گفتمان شهرسازی است چراکه در نظام مدیریت و برنامه‌ریزی شهری کاستی جدی از مفهوم عدالت فضایی (به‌عنوان یکی از متأخرترین رویکردهای برنامه‌ریزی شهری) وجود داشته به‌طوری‌که سیاست‌گذار، برنامه‌ریز، مجری شهری، بدون توجه یا نهایتاً با نگاهی حداقلی به مفهوم عدالت فضایی، آن را به توزیع خدمات و امکانات در پهنه جغرافیایی شهر بدون توجه کافی به ابعاد فرهنگی و مذهبی و عدم پاسخگویی به نیازهای واقعی شهروندان در نظر گرفته است.

مطابق با گزارش‌های راهبردی و تحقیقاتی، شهر اراک با توسعه نامتوازن (هیچ ارتباط منطقی مابین رشد و توسعه اقتصادی و صنعتی با رشد و توسعه اجتماعی و فرهنگی آن وجود ندارد) و انواع ناپایداری‌ها خاصه در بخش کالبدی، اجتماعی و فرهنگی روبروست (مصطفوی، ۱۳۹۸، ص ۲۹)؛ (غفاری، ۱۳۹۵)؛ (مبارکی، شهبازی، ۱۳۹۳، ص ۱۵۷)؛ (مبارکی، ساروخانی و وثوقی، ۱۴۰۰، ص ۴).

در همین راستا این مطالعه قصد دارد با استفاده از مفهوم عدالت فضایی، به تشخیص وضعیت توزیع و استقرار کاربری‌های مذهبی به‌عنوان یکی از بسترهای شکل‌گیری فعالیت‌های اجتماعی،

فرهنگی، سیاسی و اقتصادی در شهر اراک پردازد و پس از آن به فهم ارتباط و انطباق توزیع امکانات مذهبی با نیازها و مصارف مذهبی شهروندان ساکن در مناطق نائل آید. بنابراین سؤالی که این پژوهش به دنبال پاسخگویی به آن می‌باشد این است که اساساً توزیع فضایی کاربری‌های مذهبی در شهر اراک چگونه است؟ و آیا این توزیع فضایی کارا و عادلانه است؟

۲. سابقه و پیشینه تحقیق

در بررسی ادبیات تجربی در این مقاله وفق اهداف و سؤالات، مفاهیم پایه و بنیادین، بخشی از مهم‌ترین مطالعات صورت گرفته به شرح زیر می‌باشد:

جدول ۱. پژوهش‌های مرتبط با موضوع عدالت فضایی

سال	مجری / نویسنده	روش / تکنیک	موضوع / عنوان
۱۳۹۲	لب‌خندق و هاشمیان	توصیفی-تاریخی	درآمدی بر صورت‌بندی جایگاه مسجد در سیاست جمهوری اسلامی ایران پایه تطورات کارکردی مساجد در گذر تاریخ
۱۴۰۰	شریعتمداری، روستاآزاد	توصیفی-تحلیلی	کارویژه‌های مسجد برای سالم‌سازی محیط
۱۳۸۹	حیدریان	اسنادی-GIS-	تحلیلی بر نابرابری در توزیع خدمات فرهنگی با رویکرد عدالت اجتماعی با استفاده از GIS: نمونه موردی شهر زنجان
۱۴۰۰	رحیمی سجاسی	توصیفی-تحلیلی	آسیب‌های اجتماعی برآیند شکاف مسجد و جامعه
۱۴۰۰	قنبری نیک	توصیفی-تحلیلی	تحلیلی بر تغییر جایگاه و کاهش کارکردهای اجتماعی مسجد در جامعه کنونی
۱۳۹۸	رفیعیان، قاسمی، نوذری	تحلیل کیفی، تحلیل تم-تحلیل گفتمان	تحلیل گفتمان عدالت فضایی در سند سیاست‌گذاری مدیریت شهری
۱۳۹۳	پوراحمد، حاتمی، زبیری	اسنادی-پرسشنامه	بررسی و ارزیابی کاربری اراضی شهری از منظر عدالت اجتماعی
۱۳۹۴	داداش‌پور	فرامطالع	عدالت فضایی در مقیاس شهری ایران
۱۳۹۸	رفیعیان، قاسمی، نوذری	ترکیبی	صورت‌بندی جدید از مفهوم گفتمان فضایی
۱۳۸۵	بهروان	پرسش نامه-اسناد	آمایش فرهنگی و عدالت شهری در مناطق شهر مشهد
۱۳۸۸	احمدی شاپورآبادی	اسناد	نگرشی بر آمایش فرهنگی سرزمین و جایگاه آن در نظام برنامه ریزی توسعه فرهنگی
۱۳۹۲	روستایی، بابایی و کاملی‌فر	پرسشنامه	ارزیابی عدالت فضایی در پراکنش خدمات شهری مطالعه موردی کلان‌شهر تبریز
۱۳۹۳	ساسانیور، تابعی، مرادی و نیازی	پرسشنامه	بررسی و تحلیل توزیع فضایی خدمات شهری در مناطق شهری با رویکرد توسعه پایدار
۱۳۹۶	یغفوری، قاسمی و	اسنادی	بررسی عدالت فضایی در توزیع خدمات با تأکید بر مدیریت

سال	مجموعه / نویسنده	روش / تکنیک	موضوع / عنوان
	قاسمی		شهری در منطقه ۱۹ تهران
۱۳۸۳	مرصوصی	اسنادی	توسعه‌یافتگی و عدالت اجتماعی شهر تهران
۱۳۹۵	ریاضی	اسنادی	حریم اجتماعی و فرهنگی شهر تهران فقدان عدالت اجتماعی و نابرابری فضایی
۲۰۲۲		تطبیقی	تمایز فضایی و برابری اجتماعی خدمات عمومی در گوانگ‌ژو
۲۰۰۸	هاوارد	تحلیلی توصیفی	توسعه کاربری مختلط شهری: مسئولیت اجتماعی تخصیص فضا
۲۰۰۷	عامر	توصیفی-تحلیلی	به سوی عدالت فضایی در برنامه‌ریزی خدمات بهداشتی شهری: رویکردی فضایی-تحلیلی مبتنی بر GIS نمونه موردی: تانزانیایا- دارالسلام
۲۰۱۱	رنزستین	توصیفی-تحلیلی	چهار ویژگی سیاست توسعه فرهنگی و استدلال تأثیر این ویژگی‌ها در توسعه فرهنگی و زندگی فرهنگی محلات
۲۰۱۵	برترام و ردنز	تطبیقی-توصیفی	خدمات اکوسیستم فرهنگی توسط پارک‌های شهری در چهار شهر اروپایی برلین، استکهلم، روتردام و سالزبورگ
۲۰۱۳	کیس و هسورن	توصیفی-تحلیلی	خدمات اجتماعی مکانی در آتلانتا و جورجیا با استفاده از سیستم اطلاعات جغرافیایی
۲۰۱۷	الترونه	تحلیل محتوای کیفی	احیای اراضی قهوه‌ای (بافت‌های فرسوده) و کاهش بی عدالتی فضایی در عمان، اردن

پس از مرور و خوانش مطالعات صورت گرفته بالاخص مطالعات داخلی باید گفت در اکثر مطالعات صورت گرفته به پیشینه نظری توجه‌ای چندانی نشده که این امر می‌تواند دلیلی بر ضعف پایه‌های نظری این پژوهش‌ها باشد. هرچند که رویکرد غالب در اکثر مطالعات صورت گرفته در خصوص عدالت فضایی، عدالت توزیعی بوده است. همچنین در خلال بررسی پژوهش‌های صورت گرفته، مفاهیمی همچون توزیع خدمات شهری، توسعه‌یافتگی، ارزیابی برنامه توسعه شهری و حاشیه‌نشینی، مقولاتی اساسی با عنوان محورهای موضوعی در حوزه عدالت فضایی در مقیاس شهر را تشکیل داده‌اند که عدم توجه به مقوله فرهنگ و مشخصاً کاربری‌های مذهبی و توجه به ابعاد و ساحت‌های آن در حوزه عدالت فضایی، از خلاءهای جدی مطالعات کاربردی در حوزه برنامه‌ریزی فرهنگ در شهر می‌باشد. از سویی دیگر، نظام برنامه‌ریزی شهری جهت هر نوع اقدام توسعه‌ای، نیازمند تفکر استقرایی، اطلاعات معتبر و قابل استناد می‌باشد. در شهر اراک داده‌هایی که در قالب اطلس، سند یا تحقیق قابل استنادی که مبنای سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی در حوزه فرهنگ (در این مطالعه کاربری‌های مذهبی) قرار گیرد، موجود نمی‌باشد، طرح‌های جامع و تفصیلی شهر نیز با شرح خدمات یکسان و غالباً بدون در نظرگیری پتانسیل‌ها و موانع محلی، با رویکردی کالبدی و صرفاً مهندسی به برنامه‌ریزی و ساماندهی شهر و محلات تابعه آن پرداخته

است. تخصیص سرانه‌های استاندارد در ابعاد مختلف در شهر و تعمیم آن به مناطق و محلات بدون در نظرگیری نیازها و اولویت‌های مناطق و شهروندان انجام می‌شود. بخش‌های مطالعات فرهنگی و اجتماعی نیز در این دست از طرح‌ها عموماً به صورت کلی و در سطح شهر بوده و صرفاً انجام تکلیف است. بنابراین شناخت مختصات کاربری‌های مذهبی (تخصیص، توزیع و مصرف) در شهر که براساس آن بهترین شیوه‌ها برای پاسخگویی به نیاز شهروندان اندیشیده شود و در برنامه‌ریزی منطقه‌ای جهت تحقق عدالت مورد نظر قرار گیرد، می‌بایست مورد توجه نهادها، دستگاه‌ها و متولیان توسعه فرهنگی و شهری می‌باشد؛ با انجام این مطالعه از یکسو ضمن وارد ساختن مفهوم واقعی‌تر فرهنگ به الگوهای برنامه‌ریزی شهری حاکم در کشور و از سوی دیگر با وارد ساختن مفهوم فضا به تحلیل‌های جامعه‌شناختی به بازشناسی تطبیقی نیازهای فرهنگی، اجتماعی و مذهبی شهروندان مناطق مختلف، به نتایج ارزشمندی در این زمینه دست یافته که می‌تواند ضمن جلوگیری از هدر رفتن منابع مالی، سطح رضایت شهروندان نیز به مرور افزایش، سطح معضلات شهری به موازات آن کاهش و نهایتاً منجر به تحقق عدالت اجتماعی و پایداری شهری گردد.

۳. پیشینه نظری مطالعه

۳-۱. برنامه‌ریزی کاربری‌های شهری با تأکید بر کاربری‌های مذهبی

کاربری زمین، یکی از حساس‌ترین موضوعات در توسعه کالبدی شهرهاست. مفهوم کاربری زمین توزیع فضایی ضرورت‌ها و کارکردهای شهری است. کارکردهای شهری نیز پاسخی به نیاز شهروندان می‌باشند (Littman, 2005, p.16). طرح کاربری زمین بیانگر الگوی آتی استفاده از زمین در هر شهر می‌باشد که حتی تراکم‌های مورد استفاده را نیز بیان می‌کند و در واقع هسته اصلی طرح شهری محسوب می‌گردد (بحرینی، ۱۳۷۸). امروزه برنامه‌ریزی کاربری زمین شهری به مثابه آمایش اراضی شهری، به چگونگی استفاده و توزیع و حفاظت اراضی، ساماندهی مکانی فضایی فعالیت‌ها و عملکردها، براساس خواست و نیازهای جامعه شهری می‌پردازد و نوع استفاده از زمین را مشخص می‌کند (زبردست، ۱۳۸۳، ص ۶۶) در فرایند برنامه‌ریزی کاربری زمین، که ساماندهی فضایی فعالیت‌هاست، سرانه کاربری‌ها، روش و فرایند تعیین آنها، جایگاه کلیدی دارد (سعیدی رضوانی و داوودپور، ۱۳۸۹، ص ۸۸). در واقع سرانه عبارت از مقدار زمینی که به طور متوسط از هر کدام از کاربری‌های شهری به هر نفر از جمعیت از شهر می‌رسد. استاندارد سرانه مطلوب‌ترین وضعیتی است که برای یک سطح از کاربری می‌شود در نظر گرفت. در طرح‌های جامع شهری در

ایران، تقسیم‌بندی‌های گوناگونی برای کاربری‌های شهری همچون کاربری‌های مذهبی پیشنهاد شده است. همچنین آستانه جمعیتی، اشاره به حداقل جمعیتی دارد که می‌بایست برای استفاده از خدمات مربوطه در دسترس باشند تا ایجاد خدمت مذکور از نظر اقتصادی امکان‌پذیر شود. این جمعیت برای هر کاربری (مذهبی) و در تقسیمات شهری مختلف، متفاوت است. دامنه خدمت‌رسانی، فاصله بین خدمات شهری و آخرین استفاده‌کننده از آن یا شعاع دسترسی خدمات ارائه شده را پوشش می‌دهد (سعیدی رضوانی و داوودپور، ۱۳۸۹). زیرساخت‌ها یا کاربری‌های مذهبی در این مقاله، مطابق با وظایف اصلی مدیریت و برنامه‌ریزی توسعه شهری و براساس طبقه‌بندی عملکردهای مجاز کاربری‌های شهری به تفکیک سطوح تقسیمات شهری، مصوب شورای عالی شهرسازی و معماری ایران شامل مساجد و حسینیه‌ها می‌باشد.

۳-۲. عدالت و فضا در نظریات اجتماعی شهر

یکی از مهم‌ترین مقولاتی که هر برنامه توسعه شهری باید به آن پرداخت مقوله عدالت است، نظریه‌های برنامه‌ریزی مشروعیت فرایندهای برنامه‌ریزی شهری را به موضوع ارتقا عدالت، معطوف کرده‌اند؛ فاینشتاین در مطالعه نظریه برنامه‌ریزی و شهر، برنامه‌ریزی را «خلق آگاهانه شهر عادلانه» می‌داند (Fainstein, 2005) چراکه نمی‌توان از آثار برنامه‌ریزی شهری در منافع عمومی (Kaitz & Heyman, 1971) و در نتیجه ارتقا یا تقلیل عدالت در سطح جامعه (Marcuse, 2009) غافل شد. رویکرد عدالت فضایی به‌عنوان بخشی از تفکر عدالت اجتماعی، قابل‌بازشناسی است. براساس این نگرش، عدالت بعدی فضایی دارد و بنابراین می‌توان از یک نگرش فضایی به‌منظور تشخیص بی‌عدالتی در فضای شهری استفاده کرد (Dikec, 2001, p.193). همچنین دیکس^۱ بحث عدالت فضایی را به سمت فضاسازی (به‌مثابه روش‌های اجتماعی تولید فضا) و ارتباطات اجتماعی توسعه داد. وی معتقد است که فضایی‌سازی^۲ یکی از مهم‌ترین مولدهای سیستماتیک سلطه‌گری است و اینکه هر تلاشی برای شناسایی بی‌عدالتی‌ها باید ارتباطات اجتماعی-فضایی و نقش حیاتی را که این روابط در تولید، توزیع و بازتوزیع فضا بازی می‌کند درونی‌سازی کند. در این رویکرد، سیاست‌ها و فعالیت‌هایی که شرایط بی‌عدالتی فضایی را فراهم می‌کنند و کارکردشان پایدارکردن بی‌عدالتی‌های فضایی است باید در ساختارهای پویای فضایی‌سازی، بررسی شوند (به نقل از داداش پور، Prange, 2009, p. 24).

1. Dikec

2. Spatialization

عدالت یا بی‌عدالتی فضایی بر جنبه‌های جغرافیای اجتماعی عدالت و یا بی‌عدالتی تأکید دارد و به‌عنوان نقطه شروع، شامل توزیع منصفانه و برابر منابع و فرصت‌ها در فضای اجتماعی است. به اعتقاد سوچا، عدالت فضایی می‌تواند هم به‌عنوان نتیجه و هم به‌عنوان فرایند دیده شود؛ به‌عنوان الگوی توزیعی یا جغرافیایی یا به‌عنوان فرایندهایی که نتایج را تولید می‌کنند (Soja, 2009, pp. 2-4). بنابراین می‌توان گفت که عدالت فضایی مفهومی چندبعدی و میان‌رشته‌ای است که به شکل کلی از دو رویکرد مهم بهره می‌برد؛ یکی رویکرد توزیع فضایی است که با پرسش‌هایی در خصوص توزیع فضایی و بازتوزیع آن که براساس نیازها و تقاضای شهروندان شکل می‌گیرد و دیگری رویکرد رویه‌ای یا ساختاری است که شناخت فرایندهای تصمیم‌ساز را به‌عنوان فرایندهای شکل‌دهنده به فضا (مبتنی بر قدرت) مورد بررسی قرار می‌دهد (Marcuse, 2009, Soja, 2009).

مفهوم عدالت در اوایل دهه ۱۹۷۰ به‌وسیله اندیشمندانی چون لوفر، راولز و هاروی مطرح و به دنبال آن مفاهیم عدالت اجتماعی، عدالت محیطی و توزیعی در برنامه‌ریزی شهری مطرح شدند. در سال‌های گذشته با توجه به تأکیدی که بر مفاهیم اجتماعی، تنوع جامعه و فضا شده، بر عدالت فضایی نیز به‌عنوان مرکز ثقل انواع عدالت در برنامه‌ریزی شهری تأکید شده است. خلاصه‌ای از اندیشه مهم‌ترین متفکران که در سطور قبل به آن پرداخته شد در جدول زیر آمده است:

جدول 2. طبقه‌بندی نگرش اندیشمندان به مفهوم عدالت فضایی در شهر

نگرش به عدالت فضایی	به‌کارگیری مفهوم عدالت فضایی در شهر	نظر به‌پرداز
توزیع عادلانه از طریق عادلانه	= فضا دارای ماهیتی اجتماعی و اقتصادی است و شهر حاصل نوعی نابرابری در توزیع درآمدهاست؛ = عدالت اجتماعی مرتبط با سه معیار نیاز، منفعت و استحقاق تعریف می‌شود؛ ایجاد عدالت در شهر تنها از طریق تبیین و اجرای برنامه‌های توسعه‌ای و توزیع عقلانی و منطقی ثروت از طریق برهم‌کنش عادلانه این سه ملاک می‌باشد؛ = وظیفه، شرکت در فرایند بازتولید اجتماعی، هدایت بازار و نیروهای اجتماعی و اقتصادی است.	دیوید هاروی
رفتار نابرابر با نابرابرها معتقد به برنامه‌ریزی تعاملگرا «چگونه در شهر باید عمل کرد»	= شهر به مثابه مکان توزیع ثروت، می‌بایست شرایطی را فراهم آورد که اولاً با رعایت مالکیت خصوصی، حقوق پایدار تک تک افراد به بهای توسعه شهری پایمال نشود و ثانیاً بازتوزیع ثروت به نفع کم‌درآمدترین افراد صورت پذیرد؛ = برنامه‌ریزی، بازتوزیع‌کننده.	جان راولز
شهر عادل	= عدالت فضایی بر حسب اینکه چه کسی، چه چیزی را چگونه و چه زمانی به دست می‌آورد، تأکید دارد؛ = این ایده بیشتر بر روی ماهیت تا فرایند تمرکز دارد اما او بعدها به این نتیجه رسید که ماهیت و فرایند، ترکیبی از هم هستند؛ = مشارکت‌دادن گروه‌های نسبتاً ضعیف در تصمیم‌گیری‌ها؛ = کاربرد اجتماعی شهر، در صورتی عادلانه بودن توزیع را تضمین می‌کنند که کاملاً از منافع اقتصادی، فرهنگی، منابع، و گسترش و نوآوری، بهره‌مند باشند؛	فاینشتاین

نظریه پرداز	نگرش به عدالت فضایی	به کارگیری مفهوم عدالت فضایی در شهر
ساندرکوک	جهانی شدن شهرها	= برنامه ریز جامع خردگرا باعث تعمیق انواع نابرابری هاست؛ = شهرها و مناطق در آینده برای رسیدن به عدالت فضایی باید پرورش دهنده تفکر دموکراتیک باشد.
ماریون یونگ	طراح نظریه عدالت پست مدرنیسم	= توسعه و بهبود ظرفیت های فردی؛ = تأکید بر تعاون، همکاری و مراودات اجتماعی؛ = عدالت اجتماعی نه تنها باید الگوهای توزیعی، بلکه به فرایندها و ارتباطاتی که این الگوها را تولید و بازتولید می کند توجه دارد؛ = لازمه رسیدن به عدالت فضایی را در شرایط نهادی و نهادینه سازی در جامعه می داند.
سوجا	جاری شدن عدالت اجتماعی در فضا	= فضا یک بعد اساسی و بنیادی در جامعه انسانی است و عدالت اجتماعی در فضا جاری خواهد شد. درک ارتباط متقابل بین فضا و جامعه در فهم عدالت اجتماعی ضروری است و بازتاب دادن آن در سیاست های برنامه ریزی به کاهش آنها کمک خواهد کرد؛ = عدالت فضایی می تواند هم به عنوان نتیجه هم به عنوان فرایند دیده شود، به عنوان الگوی توزیعی یا جغرافیایی و به عنوان فرایندهایی که نتایج را تولید می کنند؛
لوسی	برقراری عدالت افقی، برابری نیازها و برابری قابلیت ها	توزیع براساس قوانین منصفانه و مبتنی بر رقابت پذیر کردن افراد انجام شود و از هرگونه تعصب، جانب داری، استثنا قائل شدن به دور باشد. در برقراری عدالت، فرایند تصمیم گیری ها باید بررسی شود؛ به طوری که در پایان توزیع، برابری نیازها و پرورش کامل قابلیت های هر فرد را به دنبال داشته باشد؛

پس از خوانش، بررسی و طبقه بندی مفاهیم، نظریات و روش شناسی صاحب نظران در مواجهه با مفهوم عدالت اجتماعی و فضایی و پس از آن، نحوه کاربست این مفاهیم و نظریات توسط محققان در مطالعات تجربی (داخلی و خارجی) و شناخت نارسایی های نظری، روش شناسی و مفهومی جهت سنجش عادلانه فرهنگ در فضای شهری، پایه اصلی مدل نظری این مطالعه علی رغم اشراف بر انواع نظریات در این حوزه، با اقتباس از رویکرد دیوید هاروی در خصوص ملاک های عدالت اجتماعی (توزیع عادلانه از طریق عادلانه) انتخاب شده است.

هاروی در ارتباط با تعریف کانونی ترین مفهوم در نظریه اش یعنی عدالت چنین می آورد: عدالت به عنوان یک اصل (یا مجموعه ای از اصول) برای حل و فصل دعاوی متضاد به وجود آمده است. عدالت اجتماعی نیز در واقع، کاربرد خاص این اصول برای فایق آمدن بر تعارضاتی که لازمه همکاری اجتماعی برای ترقی افراد است، می باشد. وی معتقد است که تولید را می توان از طریق تقسیم کار افزایش داد، لیکن مسئله این است که سود حاصل تولید، چگونه بین افرادی که در فرایند تولید شرکت کرده اند، توزیع شود. در این مورد اصول عدالت اجتماعی باید ناظر بر تقسیم ثمرات

تولید و توزیع مسئولیت‌ها در فرایند کار جمعی باشد. این اصول همچنین شامل نهادها و سازمان‌های اجتماعی مرتبط با فعالیت تولید و توزیع می‌شود.

وی معتقد است که خصوصیت اصلی تمام موارد گفته شده این است که باید به دنبال یافتن ملاک‌هایی باشیم که به کمک آنها بتوانیم نحوه توزیع منابع (درآمد) را بر افراد، گروه‌ها، سازمان‌ها و مناطق مختلف ارزشیابی کنیم و نیز به قضاوت درباره سازوکارهایی که برای تحقق توزیع به کار می‌روند، پردازیم. به عبارت خلاصه‌تر ما به دنبال یافتن آنچنان توزیع عادلانه‌ای هستیم که عادلانه حاصل شده باش (هاروی، ۱۳۷۶، ص ۹۷). هاروی با آگاهی از برداشت‌های گوناگونی که از عدالت می‌شود همچون تفکرات هیوم، روسو، بنتام، راولز، رشر، رانسیمن، تاوانی، تیتموس و برخی دیگر، اصل «توزیع عادلانه از طریق عادلانه» را مبنا و ملاک عمل خود قرار داده و پس از آن به تحلیل اصول عدالت اجتماعی‌اش می‌پردازد. وی پس از طرح هشت معیار و اظهار نظر در قبال آن، به پیروی از رانسیمن ماهیت عدالت اجتماعی را به کمک سه معیار پذیرفته است: اول معیار نیاز،^۱ دوم منفعت عمومی^۲ و سوم استحقاق.^۳ وی معتقد است که اولین قدم در راه تدوین اصول عادلانه شهری، تعیین مفهوم هر یک از سه معیار فوق در چارچوب منطقه‌ای یا سرزمینی و پس از آن طراحی ابزار مناسبی برای ارزشیابی و اندازه‌گیری توزیع بر حسب این معیارها می‌باشد.

به اعتقاد او نیاز را می‌توان با مراجعه به تقاضای^۴ مصرف‌کنندگان، تقاضای پنهان یا بررسی میزان محرومیت نسبی در گروه‌های مختلف تخمین زد (هاروی، ۱۳۷۶، ص ۱۰۱) در خصوص مفهوم ملاک منفعت جمعی معتقد است که در اینجا مسئله اصلی این است که تخصیص منابع به یک منطقه چگونه در وضع دیگر مناطق تأثیر می‌گذارد. پس وقتی صحبت از مصرف در میان است توجه به حجم جمعیت و دسترسی بیشتر می‌تواند ملاک مناسب‌تری محسوب شود (هاروی، ۱۳۷۶، ص ۱۰۵). نهایتاً هاروی در خصوص ملاک استحقاق معتقد است که اگر تسهیلاتی لازم است و اگر این تسهیلات به نوعی به مصالح عمومی یاری می‌رساند آنگاه و فقط آنگاه است که ما حق داریم منابع اضافی را برای دفاع از آن صرف کنیم (هاروی، ۱۳۷۶، ص ۱۰۸).

با در نظر گرفتن فرضیه این مطالعه با عنوان «توزیع فضایی کاربری‌های مذهبی در مناطق شهر اراک ناعادلانه و متفاوت است؛ به طوری که ارتباط معناداری بین سطح منفعت عمومی کاربری‌های مذهبی با نیازها و استحقاق مذهبی شهروندان در مناطق شهر اراک وجود ندارد»، تأکید کانونی

1. Need

2. Public Interest

3. Eligibility

4. Demand

مدل نظری حاضر، بر شناخت عدالت توزیعی البته با تأکید بر کاربری‌های مذهبی می‌باشد چراکه عدم توجه سیستماتیک به این مهم (عدم ارتباط معنادار سه ملاک نیاز، منفعت جمعی و استحقاق) در فضای شهری، سبب‌ساز بی‌عدالتی فضایی (کاربری‌های مذهبی) در شهر خواهد شد.

۴. روش‌شناسی

روش پژوهش این مطالعه، روش ترکیبی با رویکرد تبدیلی هم‌زمان^۱ است. برای جمع‌آوری بخشی از داده‌ها متناسب با اهداف تحقیق (شناسایی تقاضاها و مصرف برای فعالیت‌های مذهبی)، از رویکرد روش پیمایش و تکنیک پرسشنامه با مبنا قراردادن چارچوب نظری مستخرج استفاده شد. پرسشنامه در بین شهروندان نمونه تحقیق از طریق مصاحبه حضوری تکمیل گردید. همچنین برای جمع‌آوری بخش دیگری از داده‌ها (چگونگی توزیع امکانات مذهبی در مناطق شهر) از روش تحلیل ثانویه^۲ استفاده شد. به این ترتیب که با اخذ اطلاعات موجود اراضی و کاربری‌های مذهبی، مساحت، سهم و سرانه این کاربری در هریک از مناطق شهری اراک محاسبه گردید و پس از مقایسه آنها با سرانه‌های مطلوب محاسبه شده، هر منطقه از نظر برخورداری از خدمات و امکانات مذهبی دسته‌بندی شد. در این پژوهش جهت کسب اطمینان از اعتبار پرسشنامه، از اعتبار محتوایی و برای میزان پایایی ابزار پرسشنامه از روش آلفای کرونباخ استفاده شده است. قلمرو مکانی این تحقیق شهر اراک و قلمرو زمانی آن سال ۱۴۰۰ می‌باشد. برای این تحقیق می‌توان دو جامعه آماری در نظر گرفت؛ اولین جامعه آماری مربوط به بخش مطالعات کالبدی، شامل تمامی قطعات واقع در محدوده شهر اراک می‌باشد. دومین جامعه آماری شامل کلیه شهروندان ساکن در تمامی مناطق شهر اراک است. که براساس سالنامه آماری سال ۱۳۹۹ تعداد آن ۵۱۳۱۵۹ نفر است. روش نمونه‌گیری این تحقیق نمونه‌گیری احتمالی متناسب با حجم است. در اینجا مناطق حوزه شهری، شهر اراک در زون‌های مختلف در نظر گرفته شد. در داخل هر زون متناسب با جمعیت آن پراکنش تصادفی هر واحد نمونه با استفاده از پلاگین تعریف شده در نرم‌افزار GIS تا سطح پلاک واحدهای مسکونی تدقیق و تعیین گردید و نقاط نمونه‌گیری شناسایی شد. حجم نمونه با استفاده از فرمول کوکران معادل ۳۸۴ نفر بوده است.

1. Concurrent Transformative Strategy

2. Secondary analysis

نقشه شماره ۱. پراکندگی حجم نمونه مطالعه در مناطق شهر اراک

نهایتاً در این مطالعه داده‌های به دست آمده از پرسشنامه با استفاده از نرم افزار SPSS تجزیه و تحلیل خواهد شد.

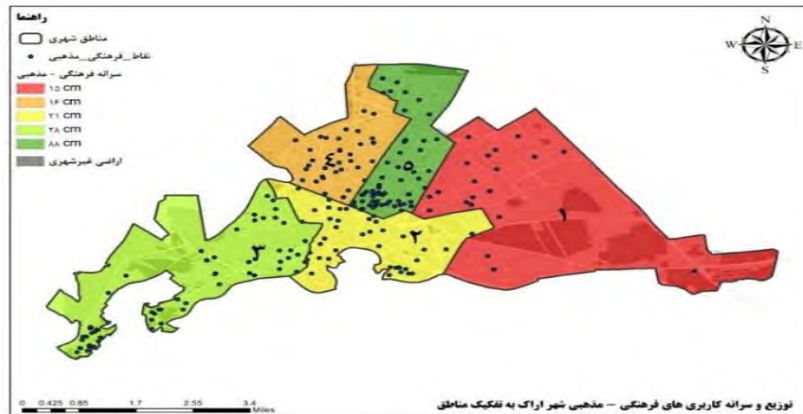
۵. یافته‌های پژوهش

۵-۱. نحوه توزیع و سرانه کاربری‌های مذهبی به تفکیک مناطق شهر اراک

اولین مرحله در بررسی وضعیت دسترسی شهروندان به امکانات مذهبی، پرداختن به نحوه توزیع و میزان سرانه کاربری مذهبی می‌باشد؛ سرانه امکانات مذهبی در ابعاد مختلف، از تقسیم مجموع مساحت اراضی با کاربری مذهبی بر جمعیت هر منطقه به دست آمده است. براساس آمار و اطلاعات احصاشده سرانه امکانات مذهبی شامل مساجد و حسینیه‌ها، در شهر اراک، معادل ۳۴ سانتی مترمربع می‌باشد؛ به عبارتی دیگر به ازای هریک از شهروندان اراکی به طور میانگین حدود ۰/۳ مترمربع فضای مذهبی اختصاص یافته است. این در حالی است که بر طبق مصوبات شورای عالی معماری و شهرسازی کشور، حداقل استاندارد این شاخص معادل ۰/۷۵ مترمربع در نظر گرفته شده است. سرانه مذکور در منطقه پنج برابر ۰/۸۸ مترمربع (بالاترین)، و مناطق یک و چهار به ترتیب برابر ۰/۱۵ و ۰/۱۶ مترمربع (پایین ترین) به دست آمده است.

جدول ۳. وضعیت سرانه و میانگین مساحت کاربری مذهبی در مقایسه با تراکم خالص جمعیت به تفکیک مناطق شهر

یک	دو	سه	چهار	پنج	شهر	یک
۹۷۶۰۷	۱۰۴۲۷۹	۱۰۷۴۲۰	۱۰۲۷۸۳	۱۰۱۰۷۰	۵۱۳۱۵۹	جمعیت
۱۴۵۹۶	۲۲۰۲۲	۳۰۳۷۲	۱۶۷۸۷	۸۹۳۳۶	۱۷۳۱۱۳	مساحت کاربری‌های مذهبی (m ^۲)
۳۴۵۸۹۲۹	۳۲۹۸۱۶۸	۲۷۶۲۶۱۸	۲۴۱۱۸۵۱	۲۸۵۱۱۷۵	۱۴۷۸۲۷۴۲	مساحت کاربری مسکونی (m ^۲)
۱۵	۲۱	۲۸	۱۶	۸۸	۳۴	سرانه مذهبی (cm ^۲)
۷۳۰	۵۶۵	۴۹۸	۴۹۴	۱۵۴۰	۸۱۷	میانگین مساحت کاربری مذهبی (m ^۲)
۲۸۲	۳۱۶	۳۸۹	۴۲۶	۳۵۴	۳۴۷	تراکم خالص جمعیت (نفر در هکتار)

نقشه شماره ۲. توزیع و سرازمه کاربری‌های مذهبی به تفکیک مناطق حوزه شهری

۵-۲. سطح عملکردی و دسترسی به کاربری‌های مذهبی به تفکیک مناطق حوزه شهری اراک در این مطالعه به بررسی پوشش و سطح دسترسی شهروندان به امکانات مذهبی بر مبنای شعاع دسترسی در هریک از سطوح عملکردی پرداخته شده است. فضاهای اختصاص یافته به امکانات مذهبی متناسب با نوع فعالیت و سطوح عملکردی در سطوح محله‌ای، ناحیه‌ای، منطقه‌ای و شهری به فعالیت می‌پردازند. از ۲۱۲ قطعه با کاربری مذهبی در شهر، ۶۱ قطعه آن در منطقه سه (بالاترین) و ۲۰ قطعه در منطقه یک (پایین‌ترین) واقع شده است. حال آنکه ۵۸ قطعه در منطقه پنج، ۳۹ قطعه در منطقه دو و ۳۴ قطعه در منطقه چهار قرار دارد. در این بخش با توجه به سطح عملکردی هریک از این قطعات اختصاص یافته به این کاربری، به بررسی پوشش و سطوح دسترسی کاربری مذهبی در سطح شهر و مناطق پرداخته شده است.

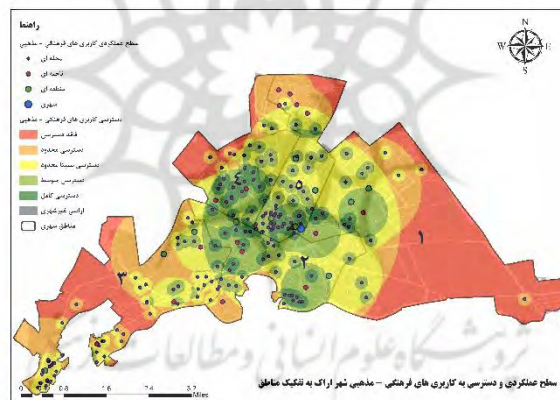
مطابق با استانداردهای موجود کاربری‌های مذهبی در مقیاس محله، محدوده‌ای را با شعاع دسترسی ۲۰۰ متر، در سطح عملکردی ناحیه‌ای محدوده‌ای را به شعاع ۷۵۰ متر و در نهایت شعاع دسترسی کاربری فرهنگی-مذهبی در مقیاس منطقه‌ای و شهری به ترتیب ۱۶۰۰ و ۳۰۰۰ متر می‌باشد. با روی هم گذاری محدوده‌های پوشش چهار سطح عملکردی ذکر شده می‌توان دریافت که کدام محدوده‌ها در شهر و نیز هریک از مناطق، دارای دسترسی کامل (چهار سطح)، متوسط (سه سطح)، نسبتاً محدود (دو سطح)، محدود (یک سطح) و یا فاقد دسترسی هستند.

مطابق با جدول زیر، امتیازات به دست آمده برای دسترسی به کاربری مذهبی در بازه صفر (فاقد دسترسی) تا ۴ (دسترسی کامل) قرار دارد. نتایج نشان می‌دهد که امتیاز دسترسی به کاربری مذکور در شهر اراک در حدود ۱/۷۱ بوده و منطقه دو (۲/۸۰) و پنج (۲/۳۳)، بالاترین و منطقه

یک (۱/۱۷) و سه (۱/۲۴) پایین‌ترین امتیاز را در این بخش به خود اختصاص داده‌اند. به‌منظور درک بهتر وضعیت دسترسی از امتیازات به‌دست آمده در مناطق در بازه صفر تا ۱۰۰ قرار گرفته است. در مجموع می‌توان گفت شهر اراک با امتیاز ۴۲/۸۲ از ۱۰۰ از نظر دسترسی به کاربری‌های مذهبی در وضعیت پایین‌تر از میانه قرار دارد.

جدول ۴. وضعیت تعداد قطعات و دسترسی به کاربری مذهبی در مقیاس چهارگانه به تفکیک مناطق

منطقه	شعاع عملکردی	یک	دو	سه	چهار	پنج	شهر
محله‌ای	۲۰۰	۱۶	۳۳	۵۵	۳۲	۴۷	۱۸۳
ناحیه‌ای	۷۵۰	۲	۴	۳	۲	۶	۱۷
منطقه‌ای	۱۶۰۰	۲	۲	۳	۰	۴	۱۱
شهری	۳۰۰۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱
جمع							
میانگین امتیاز دسترسی منطقه	۱/۱۷	۲/۸۰	۱/۲۴	۲/۰۷	۲/۳۳	۱/۷۱	
امتیاز دسترسی منطقه	۲۹/۳۴	۷۰/۰۸	۳۱/۰۲	۵۱/۷۱	۵۸/۲۵	۴۲/۸۲	

نقشه شماره ۳. سطح عملکردی و دسترسی به کاربری‌های مذهبی به تفکیک مناطق شهر

۵-۳. بررسی الگوی توزیع فضایی کاربری مذهبی در مناطق پنج‌گانه شهر

برای دستیابی به وضعیت عدالت فضایی در کاربری‌های مذهبی، مطابق با چارچوب مفهومی مطالعه، در این بخش به بررسی و محاسبه سه ملاک منفعت‌جمعی، نیاز و استحقاق کاربری‌های مذهبی در شهر اراک به تفکیک مناطق پرداخته شد.

ملاک منفعت عمومی کاربری‌های مذهبی به تفکیک مناطق حوزه شهری

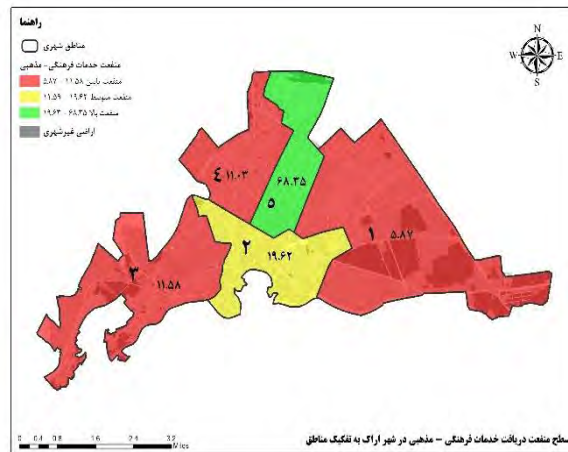
شاخص منفعت عمومی، رابطه معکوس با جمعیت ساکن در منطقه و ارتباط مستقیم با دسترسی به امکانات و خدمات دارد. برای سنجش منفعت عمومی کاربری مذهبی در شهر اراک، ابتدا سرانه محاسبه شده کاربری‌های مذهبی (از تقسیم مجموع مساحت اراضی با کاربری مذهبی بر جمعیت) بر سرانه استاندارد مصوب (مصوبات شورای عالی معماری و شهرسازی کشور) تقسیم شده است؛ در صورتی که امتیاز به دست آمده پایین‌تر از عدد یک باشد بیانگر کمبود امکانات مذهبی تأمین شده در شهر و در صورتی که امتیاز حاصله بالاتر از عدد یک باشد می‌توان نتیجه گرفت که فضای اختصاص یافته به کاربری مذکور در شهر یا منطقه، استاندارد می‌باشد. امتیاز سرانه به دست آمده از مرحله قبل را در امتیاز (فازی شده) میزان دسترسی به کاربری‌های مذهبی از مقیاس محله تا شهر، ضرب کرده تا امتیاز منفعت عمومی امکانات مذهبی در مناطق شهر اراک به دست آید.

مطابق نتایج، ۴۵ درصد از سرانه استاندارد در نظر گرفته شده برای کاربری‌های مذهبی در اراک، تأمین شده (یعنی پوشش ۴۵ درصدی جمعیت شهری اراک) و از سوی دیگر شعاع عملکردی کاربری‌های مذهبی تنها ۴۲/۸۲ درصد از مساحت شهر اراک را دربر گرفته‌اند. برای محاسبه امتیاز سطح منفعت عمومی مذهبی شهروندان اراکی، از ضرب امتیاز تأمین سرانه (۰/۴۵) در امتیاز دسترسی شهر (۴۲/۸۲) معادل ۱۹/۴۱ به دست می‌آید که به معنای تأمین و پوشش ۱۹/۴۱ درصدی امکانات و خدمات مذهبی شهر است.

جدول ۵. سطح منفعت عمومی شهروندان از کاربری‌های مذهبی به تفکیک مناطق شهر

منطقه	یک	دو	سه	چهار	پنج	شهر
سرانه کاربری‌های مذهبی	۱۵	۲۱	۲۸	۱۶	۸۸	۳۴
سرانه استاندارد کاربری‌های مذهبی	۷۵	۷۵	۷۵	۷۵	۷۵	۷۵
امتیاز کاربری‌های مذهبی براساس سرانه و سرانه استاندارد	۰/۲۰	۰/۲۸	۰/۳۷	۰/۲۱	۱/۱۷	۰/۴۵
امتیاز دسترسی شهروندان کاربری‌های مذهبی	۲۹/۳۴	۷۰/۰۸	۳۱/۰۲	۵۱/۷۱	۵۸/۲۵	۴۲/۸۲
سطح منفعت شهروندان از کاربری‌های مذهبی	۵/۸۷	۱۹/۶۲	۱۱/۵۸	۱۱/۰۳	۶۸/۳۵	۱۹/۴۱

نقشه شماره ۴. سطح منفعت عمومی کاربری‌های مذهبی به تفکیک مناطق شهر

ملاک نیاز شهروندان به کاربری‌های مذهبی

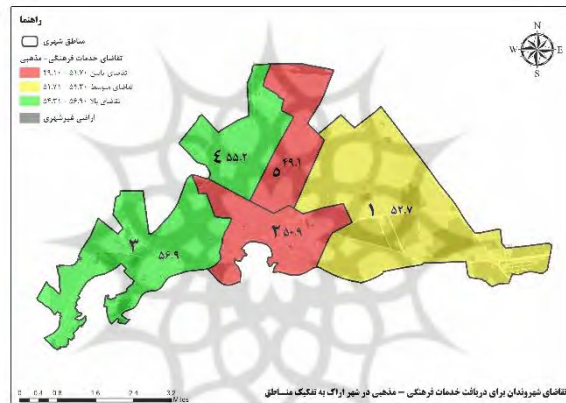
ملاک نیاز از طریق محاسبه میزان تقاضای پاسخ داده نشده شهروندان متقاضی فعالیت‌های مذهبی در کاربری‌های مذهبی به دست می‌آید. برای سنجش نیاز منطقه، ابتدا میزان تقاضای شهروندان ساکن برای کاربری‌های مذهبی محاسبه و سپس با روی هم‌گذاری آن بر امتیاز منفعت جمعی شهروندان، سطح نیاز استخراج می‌شود. تقاضای شهروندان برای دریافت امکانات مذهبی، از روش پیمایش و با ابزار پرسشنامه، در طیفی از وجود تقاضا تا نبود تقاضا در سطح خانوار برای استفاده از امکانات و خدمات مورد نظر در قالب ۳ گویه کلی شامل (مطابق با جلدول شماره ۵) که حاوی ۱۸ سؤال اصلی بود در قالب طیف لیکرت بررسی و محاسبه شد. لازم به ذکر است که از آنجایی که نیاز رابطه مستقیم با تقاضا و رابطه معکوس با منفعت دارد و هر یک دارای سطح سنجش متفاوت می‌باشند، پس برای محاسبه امتیاز نیاز، امتیاز محاسبه شده سطح تقاضا بر امتیاز محاسبه شده سطح منفعت تقسیم شده و نتیجه در بازه صفر تا ۱۰۰ قرار داده شد.

جدول ۶. وضعیت متغیرهای تشکیل دهنده تقاضای شهروندان برای دریافت کاربری‌های مذهبی به تفکیک مناطق

جمع	طیف					گویه / متغیر
	کاملاً موافقم	موافقم	متوسط	مخالفم	کاملاً مخالفم	
۴۶۳	۱۹۱	۱۶۳	۸۸	۷	۸	فراوانی
۱۰۰	۴۱٫۳	۳۵٫۳	۱۹٫۰	۱٫۵	۱٫۷	درصد

در منطقه محل سکونت ما برگزاری جلسات بحث و هم‌اندیشی در مساجد برای افزایش آگاهی دینی شهروندان لازم است.

۴۵۵	۱۵۳	۱۵۰	۱۲۶	۲۰	۶	فراوانی	این منطقه به فضای بیشتر برای فعالیت هیئت‌های مذهبی نیاز دارد.
۹۸٫۳	۳۳٫۱	۳۲٫۵	۲۷٫۳	۴٫۳	۲٫۸	درصد	
۴۵۳	۱۲۱	۱۳۲	۱۳۵	۵۳	۱۲	فراوانی	مساجد، حسینیه‌ها و دیگر اماکن مذهبی موجود در منطقه محل سکونت ما، پاسخگوی خواسته‌های مردم منطقه برای اجرای فرائض دینی و مناسک مذهبی نیستند.
۹۷٫۸	۲۶٫۲	۲۸٫۶	۲۹٫۲	۱۱٫۵	۴٫۵	درصد	
جمع	بالا	نسبتاً بالا	متوسط	نسبتاً پایین	پایین	میزان تقاضای شهروندان برای امکانات و خدمات مذهبی	
۴۵۱	۱۲	۱۰۳	۲۷۳	۵۳	۱۰		
۹۷٫۴	۲٫۶	۲۲٫۳	۵۹٫۱	۱۱٫۵	۲٫۲		
شهر		پنج	چهار	سه	دو	یک	میانگین به تفکیک منطقه
۵۲٫۸		۴۹٫۱	۵۵٫۲	۵۶٫۹	۵۰٫۹	۵۲٫۷	

نقشه شماره ۵. سطح تقاضای شهروندان برای دریافت خدمات مذهبی به تفکیک مناطق حوزه شهری

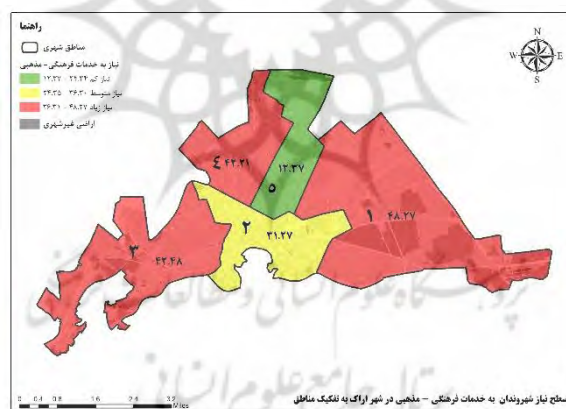
پس از محاسبه امتیاز تقاضای شهروندان، عدد به دست آمده، بر امتیاز منفعت عمومی تقسیم شد و امتیاز به دست آمده در بازه صفر تا ۱۰۰ قرار گرفت. هرچه امتیاز ملاک نیاز به ۱۰۰ نزدیک‌تر باشد نشانگر سطح بالاتر نیاز و نهایتاً صفر به معنای عدم نیاز می‌باشد.

جدول ۷. ملاک نیاز شهروندان به کاربری‌های مذهبی به تفکیک مناطق شهر

منطقه	یک	دو	سه	چهار	پنج	شهر
سطح منفعت شهروندان از کاربری‌های مذهبی	۵٫۸۷	۱۹٫۶۲	۱۱٫۵۸	۱۱٫۰۳	۶۸٫۳۵	۱۹٫۴۱
سطح تقاضای شهروندان برای دریافت کاربری‌های مذهبی	۵۲٫۷	۵۰٫۹	۵۶٫۹	۵۵٫۲	۴۹٫۱	۵۲٫۸
سطح نیاز شهروندان به کاربری‌های مذهبی	۲٫۵۲	۱٫۷۰	۲٫۲۴	۲٫۲۳	۰٫۷۹	۱٫۷۵
امتیاز ملاک نیاز شهروندان به کاربری‌های مذهبی	۴۸٫۲۷	۳۱٫۲۷	۴۲٫۴۸	۴۲٫۲۱	۱۲٫۳۷	۳۲٫۳۳

امتیاز ملاک نیاز شهروندان به امکانات مذهبی در شهر اراک ۳۳/۳۲ می‌باشد. این امتیاز نشان‌دهنده این است که در سطح شهر اراک با کاربری‌های موجود مذهبی، حدود یک سوم از نیازهای مذهبی شهروندان برآورده نشده است و این به معنای تقاضاهای پاسخ‌داده نشده مذهبی در سطح شهر اراک می‌باشد. شاید دلیل آن به وضعیت سهم، سرانه و سطح دسترسی یا به عبارت دیگر سطح منفعت عمومی کاربری‌های مذهبی در سطح شهر اراک دانست که از وضعیت نامناسبی برخوردار می‌باشد.

وفق جدول نتایج می‌توان به تفاوت امتیاز ملاک نیاز شهروندان از امکانات و خدمات مذهبی در سطح مناطق پنج‌گانه شهر اراک اشاره داشت. به طوری که بیشترین امتیاز نیاز مذهبی (تقاضای پاسخ داده نشده) در بین مناطق شهری، مربوط به شهروندان منطقه یک (۲۷/۴۸) و کمترین آن مربوط به شهروندان منطقه پنج (۳۷/۱۲) می‌باشد. نکته قابل تأمل در این بخش تفاوت ناچیز در تقاضاهای مذهبی شهروندان مناطق شهر اراک (از ۱/۴۹ تا ۹/۵۶) از یک‌سو و توزیع ناعادلانه امکانات و خدمات مذهبی (ملاک منفعت) در مناطق مختلف اراک می‌باشد که تفاوت ملاک نیاز در بین شهروندان ساکن در مناطق مختلف شهر را سبب گشته است (از ۵/۸۷ تا ۳۵/۶۸).

نقشه شماره ۶. سطح نیاز شهروندان به کاربری‌های مذهبی به تفکیک مناطق حوزه شهری اراک

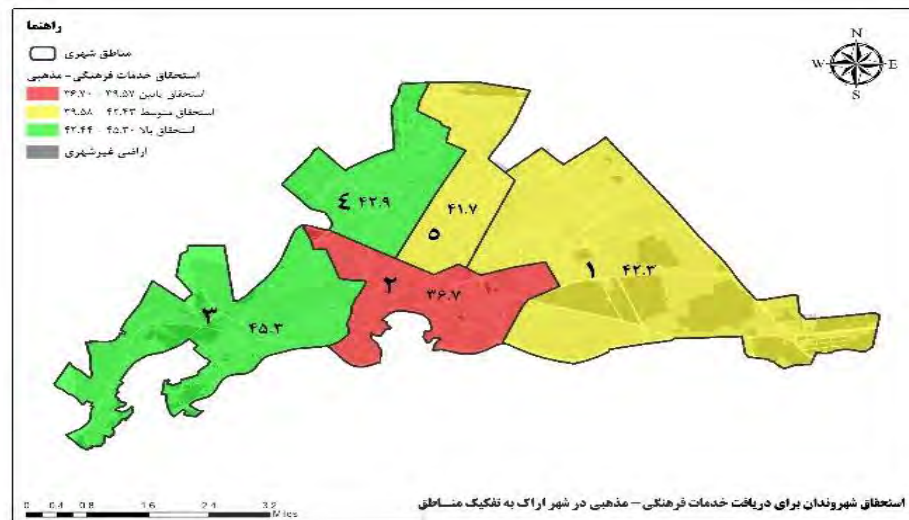
سطح استحقاق شهروندان جهت برخورداری امکانات مذهبی به تفکیک مناطق حوزه شهری اراک در این مطالعه ملاک استحقاق، در کنار دو ملاک نیاز و منفعت عمومی به‌عنوان یکی از معیارهای توزیع عادلانه امکانات مذهبی در نظر گرفته شده است. وقتی مبنای توزیع امکانات مذهبی براساس شرایط و ویژگی‌های افراد ساکن در مناطق باشد ضروری است اصل استحقاق یا شایستگی افراد (جدای از وابستگی‌های افراد به مناطق محل سکونت‌شان) مدنظر قرار گیرد.

جهت شناخت وضعیت ترجیحات، عادات و اعمال مذهبی شهروندان اراک و برای سنجش سطح استحقاق شهروندان جهت برخورداری از امکانات مذهبی از شهروندان خواسته شد که نظرات خود را نسبت به میزان حضور و نوع مشارکت در فعالیت‌های مذهبی همچون (مطابق با جدول شماره ۷) را اعلام نمایند (نتایج در جدول زیر).

همان‌طورکه مشاهده می‌شود میانگین سطح استحقاق شهروندان اراکی جهت برخورداری از امکانات مذهبی در نمونه تحقیق برابر ۴۱/۷ می‌باشد. این نتایج با در نظر گرفتن شکاف بسیار زیاد در دسترسی به امکانات مذهبی در مناطق شهری، نشان از محرومیت مذهبی در فضا (توزیع نامناسب کاربری‌های مذهبی) بدون توجه به تقاضا و مصارف شهروندان در مناطق را دارد.

جدول ۸. سطح استحقاق شهروندان جهت برخورداری از امکانات مذهبی به تفکیک مناطق شهر

گویه / متغیر	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	جمع
شرکت در نماز جماعت	۸۴	۱۴۲	۱۵۲	۳۵	۴۴	۴۵۷
	۱۸/۲	۳۰/۷	۳۲/۹	۷/۶	۹/۵	۹۸/۷
مجالس روضه و عزاداری	۷۸	۱۲۰	۱۴۲	۸۶	۳۲	۴۵۸
	۱۶/۹	۲۶/۰	۳۰/۷	۱۸/۶	۶/۹	۹۸/۹
مراسم دعا مثل کمیل، ندبه، زیارت عاشورا و...	۹۸	۱۳۵	۱۳۵	۶۰	۳۰	۴۵۸
	۲۱/۲	۲۹/۲	۲۹/۲	۱۳/۰	۷/۴	۹۸/۹
هیئت‌های مذهبی	۷۴	۱۱۸	۱۳۰	۸۵	۵۱	۴۵۸
	۱۶/۰	۲۵/۵	۲۸/۱	۱۸/۴	۱۱/۰	۹۸/۹
عادات و الگوهای رفتاری شهروندان در زمینه مذهبی	۸۳	۱۴۶	۱۱۶	۷۱	۳۸	۴۵۷
	۱۸/۰	۳۱/۶	۲۸/۸	۱۵/۳	۸/۲	۹۸/۷
میانگین استحقاق مذهبی به تفکیک منطقه	یک	دو	سه	چهار	پنج	شهر
	۴۲/۳	۳۶/۷	۴۵/۳	۴۲/۹	۴۱/۷	۴۱/۷

نقشه شماره ۷. سطح استحقاق برای دریافت کاربری‌های مذهبی به تفکیک مناطق حوزه شهری

۵-۴. وضعیت عدالت فضایی کاربری‌های مذهبی در شهر

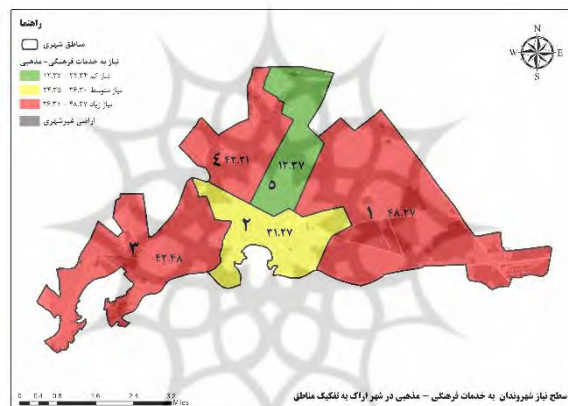
برای برقراری ارتباط بین نابرابری در بهره‌مندی و دسترسی به فضاهای مذهبی، از سه معیار نیاز، منفعت عمومی و استحقاق را برای برآورد توزیع عادلانه کاربری‌های مذهبی استفاده شده چراکه براساس نظریات موجود این سه ملاک از جامعیت مناسب‌تری برخوردار بوده‌اند. ملاک نیاز به مثابه تقاضای پاسخ نداده نشده در نظر گرفته می‌شود و از این رو بالا بودن نیاز در یک محدوده به معنی بالا بودن تقاضاهای فرهنگی پاسخ داده نشده می‌باشد، بنابراین معیاری با بار منفی برای آن محدوده به حساب می‌آید. از سویی دیگر ملاک‌های منفعت عمومی و استحقاق با توجه به تعریف عملیاتی آنها در یک محدوده، معیارهایی با بار مثبت قلمداد شده و هرچه یک محدوده مورد مطالعه، امتیاز بالاتری را در آنها کسب کند نشان‌دهنده وضعیت مناسب‌تر آن در قیاس با دیگر مناطق یا شهرهای دیگر می‌باشد.

برای محاسبه شاخص عدالت فضایی در کاربری‌های مذهبی، از طریق کسر امتیاز شاخص نیاز از جمع جبری امتیاز شاخص‌های منفعت عمومی و استحقاق صورت پذیرفته است. در نتیجه از آنجایی که سه معیار در بازه ۰ تا ۱۰۰ قرار دارند؛ شاخص محاسبه‌شده برای عدالت در توزیع کاربری‌های مذهبی، در شرایط بحرانی (محرومیت مطلق) با کمترین امتیاز ۱۰۰- و در شرایط مطلوب و ایدئال با حداکثر امتیاز ۲۰۰+ را به خود اختصاص می‌دهد. لازم به ذکر است در این شرایط، میانه بازه مذکور عدد ۵۰ می‌باشد.

جدول زیر به نتایج وضعیت عدالت فضایی در کاربری‌های مذهبی و نحوه توزیع آن در مناطق مختلف شهر اراک می‌پردازد. همان‌طور که مشاهده می‌شود میانگین سطح توزیع عادلانه کاربری‌های مذهبی در سطح شهر اراک ۵۴/۸۷ می‌باشد که با توجه به بازه در نظر گرفته شده (بین ۱۰۰- و ۲۰۰+ با میانه ۵۰) در سطح شهر اراک، در سطح متوسط می‌باشد.

جدول ۹. وضعیت عدالت در فضایی کاربری‌های مذهبی در مناطق شهر

منطقه	یک	دو	سه	چهار	پنج	شهر
میانگین عدالت فضایی کاربری‌های مذهبی	۰/۱-	۲۵/۰۵	۱۴/۴	۱۱/۷۲	۹۷/۶۸	۲۸/۷۸

نقشه شماره ۸. وضعیت عدالت فضایی کاربری‌های مذهبی به تفکیک مناطق حوزه شهری مطابق با نتایج بالاترین امتیاز به دست آمده از وضعیت عدالت فضایی در کاربری‌های مذهبی در شهر اراک مربوط به منطقه پنج با امتیاز ۹۷/۶۸ می‌باشد که نشان‌دهنده تفاوت قابل تأمل با دیگر مناطق شهری مورد مطالعه داشته که به شکلی سبب افزایش میانگین کل (۲۸/۷۸) در شهر اراک شده است (که خود نشان‌دهنده وضعیت محرومیت کاربری‌های مذهبی در شهر اراک می‌باشد). البته امتیاز منطقه پنج اراک با توجه به بازه در نظر گرفته شده (بین ۱۰۰- و ۲۰۰+ با میانه ۵۰) نشان‌دهنده وضعیت عدالت فضایی در سطح «تأحدودی مناسب» می‌باشد. از سوی دیگر منطقه یک با میانگین امتیاز ۰/۱- با کمترین امتیاز در بین مناطق شهری وضعیت بی‌عدالتی فضایی مسئله‌مند (دسترسی بسیار محدود به کاربری‌های مذهبی و عدم ارتباط و انطباق آن با نیاز و خواسته‌های فرهنگی شهروندان) قرار دارد.

پس از دستیابی به نتایج مرتبط با متغیرهای مورد نظر در بخش آمار توصیفی، در بخش آمار استنباطی فرضیه این مطالعه با عنوان «توزیع فضایی کاربری‌های مذهبی در مناطق شهر اراک ناعادلانه و متفاوت است؛ به طوری که ارتباط معناداری بین سطح منفعت عمومی کاربری‌های مذهبی با نیازها و استحقاق مذهبی شهروندان در مناطق شهر اراک وجود ندارد»، از طریق بررسی رابطه بین متغیرها و انتخاب آزمون مناسب مورد آزمون قرار گرفته است.

جدول 10. نتایج مربوط به آزمون ANOVA

	Squares of Sum	df	Square Mean	F	.Sig
Groups Between	۵۳۱۴۵٫۸۹۱	۴	۱۳۱۲۳٫۲۸۵	E30۵٫۰۲۳	۰۰۰
Groups Within	۰۰۰	۴۵۷	۰۰۰		
Total	۵۳۱۴۵٫۸۹۱	۴۶۱			

نتایج جدول فوق، معنی‌داری تفاوت الگوی توزیع فضایی کاربری مذهبی در مناطق مختلف شهر را نشان می‌دهد. با معنی‌داری مقدار F در سطح خطای کوچک‌تر از ۰/۰۱ و با اطمینان ۹۹٪، تفاوت میانگین در بین مناطق مختلف شهر اراک به لحاظ آماری معنی‌دار است. به عبارت دیگر فرضیه شماره یک با اطمینان ۹۹٪ تأیید می‌شود. همچنین مطابق جدول زیر، با استفاده از آزمون همبستگی پیرسون، عدم ارتباط بین سطح استحقاق کاربری مذهبی و سطح تقاضای شهروندان با سطح منفعت عمومی (به‌عنوان ملاک‌های عدالت فضایی)، در مناطق پنجگانه شهر اراک با اطمینان ۹۹/۰ و سطح خطای کوچک‌تر از ۰/۰۱ تأیید شده است.

جدول 11. نتایج ضریب همبستگی پیرسون بین منفعت عمومی با استحقاق و تقاضای کاربری مذهبی در شهر اراک

منفعت عمومی		متغیرها	منفعت عمومی		متغیرها
p	r		p	r	
۰/۱۲۴	-۰/۷۰۵	تقاضای کاربری مذهبی	۰/۷۹۶	-۱/۰۳	استحقاق کاربری مذهبی

۶. بحث و نتیجه‌گیری

در این مقاله تلاش شد تا به فهم الگوی عدالت فضایی در کاربری‌های مذهبی (استقرار کاربری‌های مذهبی، سطح منفعت عمومی، نیاز برای مصرف و استحقاق مذهبی) در شهر اراک دست یابد تا از این رهگذر، ضمن فهم جایگاه و سهم این کاربری‌ها در نظام برنامه‌ریزی شهری، به

تشخیص نحوه توزیع امکانات مذهبی؛ به عنوان بستر شکل‌گیری فعالیت‌های فرهنگی، اجتماعی و... و میزان انطباق آن با خواست‌ها و تقاضای مذهبی شهروندان در مناطق مختلف شهر پیردازد. از مهم‌ترین یافته‌های این مطالعه، کاستی معنادار و مسئله‌مند کاربری‌های مذهبی در پهنه جغرافیایی شهر اراک به سبب پایین بودن و کمبود قابل تامل میزان سرانه امکانات مذهبی به نسبت سرانه استانداردهای (حداقلی) مصوب شورای عالی معماری و شهرسازی کشور می‌باشد؛ عدم توجه در تأمین حداقل زیرساخت‌های مذهبی، نشان‌دهنده ضعف جدی در رویکردهای حاکم در گفتمان شهرسازی و برنامه‌ریزی شهری در شهر اراک می‌باشد. این نتایج به معنای کژفهمی برنامه‌ریزان و مدیران نسبت به نقش کاربری‌های مذهبی همچون مساجد و کارکردهای آن در ابعاد مختلف و پیامد آن توزیع و تخصیص نامتوازن و نابرابر بودجه در بخش عمران فرهنگی و مذهبی به نسبت دیگر ابعاد توسعه‌ای در شهر اراک بوده است که البته در بسیاری از مطالعات به شکلی تأییدکننده این مسئله در شهرهای کشور بوده‌اند (داداش‌پور، علیزاده و رستمی، ۱۳۹۴)، (رستمی، ۱۳۸۹)، (شاهمیوندی و دیگران، ۱۳۹۳)، (یغفوری و قاسمی، ۱۳۹۶)، (مسائلی و حبیبی، ۱۳۷۹).

براساس نتایج در شهر اراک تفاوت معنادار در برخورداری از کاربری‌های مذهبی در مناطق شهری اراک به چشم می‌خورد که این مسئله نشان‌دهنده شکاف و نابرابری‌های محسوس و قابل تامل در توزیع امکانات مذهبی در مناطق پنج‌گانه شهر اراک می‌باشد؛ با در نظر گرفتن کمبود جدی کاربری‌های مذهبی شهر و همچنین شکاف‌های محسوس و معنادار در دسترسی به کاربری‌ها، می‌توان از وضعیت محرومیت مذهبی در فضا (تخصیص و توزیع نامناسب کاربری‌های مذهبی) در مناطق مختلف شهر اراک که نمونه کاملی از بی‌عدالتی فضایی است صحبت به میان آورد. چراکه یافته‌های مربوط به وضعیت دسترسی شهروندان به امکانات مذهبی بر مبنای شعاع دسترسی در هریک از سطوح عملکردی (محله‌ای، ناحیه‌ای، منطقه‌ای و شهری) نشان‌دهنده عدم کارایی نحوه استقرار و توزیع کاربری‌های مذهبی در اراک می‌باشد که سبب‌ساز محرومیت و دسترسی‌های نابرابر شهروندان محدودها و مناطق شده است.

الگوی توزیع فضایی کاربری‌های مذهبی در شهر اراک نابرابر، ناکارا و نهایتاً ناعادلانه است که فقدان عدالت فرهنگی و مذهبی در سطح شهر اراک را کاملاً محسوس جلوه‌گر نموده است. مطابق با یافته‌ها، این مسئله ماحصل نبود سیاست و استراتژی معتبر و مشخص فرهنگی و مذهبی در برنامه‌ریزی شهری به واسطه عدم توجه مدیران و برنامه‌ریزان شهری در اراک به این مهم می‌باشد؛ سهم بسیار ناچیز بودجه و اعتبارات فرهنگی و به تبع آن مذهبی در اراک به نسبت بودجه کل، کمبود قابل تامل سرانه تخصیص‌یافته کاربری‌های مذهبی در سطح شهر اراک، عدم توزیع کارا و بهینه

امکانات (کاربری) در سطح مناطق شهر، عدم توجه به سطوح عملکردی کاربری‌ها (محل، ناحیه‌ای، منطقه‌ای و شهری) در مناطق، توزیع کلیشه‌ای کاربری‌های فرهنگی براساس استانداردهای از پیش تعیین شده و عدم توجه به نیازهای اصیل فرهنگی شهروندان که شکاف و ناسازگاری بین توزیع منابع با نیاز به منابع (سرانه تخصیصی بدون توجه به تقاضا، نیاز و انصاف در توزیع) در شهر اراک از دیگر عوامل شکل‌گیری این شرایط می‌باشد.

منابع

۱. احمدی شاپورآبادی، محمدعلی (بهار ۱۳۸۸). «نگرشی بر آمایش فرهنگی سرزمین و جایگاه آن در برنامه‌ریزی توسعه فرهنگی»، نشریه راهبرد توسعه، ش ۱۷، ص ۸۸-۱۲۳.
۲. احمدی، علی محمد (۱۳۸۳). «نقش مسجد در اقتصاد محله»، مرکز مطالعات و تحقیقات امور اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران.
۳. بحرینی، سیدحسین (۱۳۷۸). تجدد، فراجدد و پس از آن در شهرسازی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۴. بوازار، مارسل (۱۳۶۱). اسلام در جهان امروز، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۵. بهروان، حسین (۱۳۸۵). آمایش فرهنگی و عدالت شهری در مناطق دوازده گانه شهرداری مشهد، کنفرانس ملی برنامه ریزی و مدیریت شهری.
۶. بی‌آزار شیرازی، عبدالکریم (۱۳۷۲). «بعد سیاسی مسجد از نظر قرآن»، نشریه مسجد، ش ۷.
۷. پوراحمد، احمد؛ حسین حاتمی‌نژاد، کرامت‌الله زیاری، حسنعلی فرجی سبکبار، و ابوذر وفایی (۱۳۹۳). «بررسی و ارزیابی کاربری اراضی شهری از منظر عدالت اجتماعی (مورد مطالعه: کاشان)»: آمایش سرزمین ۶(۲). ۱۷۹-۲۰۸.
۸. جوان‌آراسته، حسین (۱۳۸۶). «کارکرد مسجد در حکومت نبوی»، حکومت اسلامی، ش ۲۱.
۹. حجتی، محمدباقر (۱۳۷۴). «مسجد مکانی به قدمت تاریخ انسان»، نشریه مسجد.
۱۰. حیدریان، مسعود (۱۳۸۹). «تحلیلی بر نابرابری در توزیع خدمات فرهنگی با رویکرد عدالت اجتماعی با استفاده از GIS: نمونه موردی شهر زنجان»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه زنجان.
۱۱. داداش‌پور، هاشم؛ ب‌علیزاده و ف رستمی (۱۳۹۴). «جایگاه عدالت فضایی در نظام برنامه ریزی شهری ایران»، فصلنامه راهبرد توسعه ۱۸۱-۲۰۶.
۱۲. داداش‌پور، هاشم؛ فرامرز رستمی و بهرام علیزاده (۱۳۹۳). «بررسی و تحلیل توزیع عادلانه خدمات شهری و الگوی پراکنش فضایی آنها در شهر همدان». فصلنامه مطالعات شهری ۱۲.
۱۳. رابرتسون، رولند (۱۳۸۵). تنوری‌های اجتماعی و فرهنگ جهانی، ترجمه: کمال پولادی، تهران: نشر ثالث.
۱۴. راولز، جان (۱۳۸۵). عدالت به مثابه انصاف: یک بازگویی، تهران: ققنوس.

۱۵. رحیمی سجاسی، داوود (۱۴۰۰). «آسیب‌های اجتماعی مسجد برآیند شکاف مسجد و جامعه»، اسلام و مطالعات اجتماعی ۷-۲۶.
۱۶. رستمی، فرامرز (۱۳۸۹). «بررسی و تحلیل نحوه توزیع خدمات عمومی شهری از منظر عدالت فضایی با مطالعه موردی شهر یاسوج»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد شهرسازی، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
۱۷. رفیعیان، مجتبی؛ ایرج قاسمی، کمال نوذری (۱۳۹۸). صورت‌بندی جدید از مفهوم گفتمان عدالت فضایی چارچوبی برای تحلیل شهر تهران، دانش شهرسازی ۳(۳).
۱۸. روستایی، شهرپور؛ الی ناز بابایی و زهرا کاملی‌فر (۱۳۹۲). «ارزیابی عدالت فضایی در پراکنش خدمات شهری، مطالعه موردی کلان شهر تبریز»، آمایش جغرافیایی فضا ۳(۱۰)، ص ۸۱-۱۰۰.
۱۹. رهنمایی، محمدتقی و پروانه شاه‌حسینی (۱۳۸۷). فرایند برنامه‌ریزی شهری ایران. تهران: انتشارات سمت.
۲۰. ریاضی، سیدابوالحسن (پاییز ۱۳۹۵). «حریم اجتماعی و فرهنگی شهر تهران؛ فقدان عدالت اجتماعی و نابرابری فضایی»، مطالعات فرهنگی و ارتباطات، سال دوازدهم، ش ۴۴، ص ۳۹-۷۵.
۲۱. زبردست، اسفندیار (۱۳۸۳). اندازه شهر، تهران: مرکز مطالعات شهرسازی و معماری، وزارت مسکن و شهرسازی.
۲۲. ساسانپور، فرزانه؛ نادر تابعی؛ ثروت‌الله مرادی و چیا نیازی (۱۳۹۳). «بررسی و تحلیل توزیع فضایی خدمات شهری در مناطق شهری با رویکرد توسعه پایدار (مورد مطالعه: مناطق حوزه جنوبی تهران)»، جغرافیا و مطالعات محیطی ۳(۹)، ص ۳۷-۴۶.
۲۳. سعیدی‌رضوانی، نوید؛ و زهره داوودپور (۱۳۸۹). تدقیق تعاریف و مفاهیم کاربری‌های شهری و تعیین سرانه، تهران: مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری؛ وزارت مسکن و شهرسازی.
۲۴. شاهپوندی، احمد؛ محمود قلعه‌نویی و مریم علی‌پور اصفهانی (۱۳۹۳). «بررسی ویژگی‌های کالبدی و اثرگذاری آن بر سرزندگی و زیست‌پذیری محله‌های قدیم شهری: نمونه موردی محله سنبلستان اصفهان». مرمت و معماری ایران ۹: ۱۳-۲۶.

۲۵. شریعتمداری، سیدحامد و سعید روستاآزاد (۱۴۰۰). «کارویژه های مسجد برای سالم سازی محیط پیرامون». اسلام و مطالعات اجتماعی، سال هشتم، ش ۴ (پیاپی ۳۲)، ص ۱۸۵-۲۰۷.
۲۶. شلبی، احمد (۱۳۶۱). تاریخ آموزش در اسلام. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۲۷. صدر، سیدمحمدباقر (۱۳۷۵). اقتصاد برتر، با ترجمه علی اکبر سیبویه.
۲۸. عریان، مرضیه (۱۳۷۴). تاریخچه مسجد، نشر مسجد.
۲۹. غفاری، غلامرضا (۱۳۹۵). پیمایش ملی سنجش سرمایه اجتماعی کشور. تهران: وزارت کشور-شورای اجتماعی کشور.
۳۰. غفاری، غلامرضا (۱۳۹۴). پیمایش ملی سنجش سرمایه اجتماعی کشور (موج دوم)، تهران: وزارت کشور-دفتر طرح های ملی.
۳۱. قنبری نیک، محسن (۱۴۰۰). «تحلیلی بر علل تغییر جایگاه و کاهش کارکردهای اجتماعی مسجد در جامعه کنونی»، اسلام و مطالعات اجتماعی ۸ (ش ۴ (پیاپی ۳۲))، ۲۷-۵۵.
۳۲. لبخندقی، محسن و سیدمحمد هاشمیان، (۱۳۹۲). «درآمدی بر صورت بندی جایگاه مسجد در سیاست جمهوری اسلامی ایران بر پایه تطورات کاربردی مساجد در گذ تاریخ». اسلام و مطالعات اجتماعی ۱۳۵-۱۶۵.
۳۳. مبارکی، مهدی؛ باقر ساروخانی و منصور وثوقی (۱۴۰۰). «دیالکتیک اجتماعی فضا و فرهنگ؛ بازشناسی و تبیین جامعه شناختی توزیع فضایی فرهنگ در شهر اراک». مطالعات جامعه شناختی شهری، ش ۳۸.
۳۴. مبارکی، مهدی و زهره شهبازی (۱۳۹۳). بررسی وضعیت شاخص های توسعه اجتماعی در شهرستان های استان مرکزی، اراک: استانداری مرکزی.
۳۵. مبلغی، احمد (۱۳۷۶). «فقه مسجد»، فرهنگ کوثر، ش ۱۰.
۳۶. مجلسی، محمدباقر (۱۳۶۲). بحار الانوار، تهران: دارالمکتب الاسلامیه.
۳۷. مرصوصی، نفیسه (۱۳۸۳). «توسعه یافتگی و عدالت اجتماعی شهر تهران»، پژوهش های رشد و توسعه پایدار (پژوهش های اقتصادی) ۴(۱۴): ص ۱۹-۳۲.
۳۸. مسایلی، صدیقه و سیدمحسن حبیبی (۱۳۷۹). سرانه کار برپهای شهری، انتشارات آبتین قلم.
۳۹. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۷۱). «مسجد یا زمینه تکامل»، نشریه مسجد، ش ۴.
۴۰. مصطفوی، نجمه (۱۳۹۸). «ارزیابی تاب آوری مناطق شهری کلانشهر اراک»، جهاد دانشگاهی استان مرکزی.

۴۱. مطهری، مرتضی (۱۳۶۱). عدل الهی، قم: انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۴۲. موسوی خمینی، روح‌الله (بی تا). نرم‌افزار صحیفه امام، نسخه ۳، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام علیه السلام.
۴۳. نقی‌زاده، حسین (۱۳۸۶). «بررسی کارکردهای مسجدها»، نشریه مبلغان، ش ۹۶.
۴۴. نوری همدانی، حسین (۱۳۷۱). «نقش مسجد در اسلام»، نشریه مسجد، ش ۴.
۴۵. الویری، محسن (۱۳۸۶). «مسجد ارتباطات و توسعه پایدار»، نامه صادق، ش ۳۱.
۴۶. هاروی، دیوید (۱۳۷۶). عدالت اجتماعی و شهر، ترجمه فرخ حسامیان، تهران: شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری.
۴۷. یغفوری، حسین و سجاد قاسمی (۱۳۹۶). «بررسی عدالت فضایی در توزیع خدمات با تأکید بر مدیریت شهری، مطالعه موردی منطقه ۱۹ تهران»، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی ۳۲: ۱۱۲-۱۶۰.
48. Altarawneh, Deyala Hammad Salem. (2017), *Brownfield reclamation and the mitigation of spatial injustice in Amman, Jordan*. Thesis for Doctor of Philosophy. University of Birmingham.
49. Amer, S.(2007), *Towards spatial justice in urban health services planning: a spatial-analytical approach using Dar es Salssm, Tanzania as a case study*. International Inst. for Aerospace Survey and Earth Sciences – ITC, Enschede.
50. Bertram, Christine & Rehdanz, Katrin. (2015), "Preferences for cultural urban ecosystem services: Comparing attitudes, perception, and use".
51. Bromberg, A. (2007), "Why Spatial Justice?" *Critical Planning*, 46.
52. Case, Cheryl & Hawthorne, Timothy L. (2013), *Served or unserved? A site suitability analysis of social services in Atlanta, Georgia using Geographic Information Systems*. Applied Geography Volume 38, pp 96–106.
53. Dikec, M. (2001), "Justice and the Spatial Imagination,." *Enviromental Planing* 33: 1785–1805.
54. Fainstein, susan. (2005), "Planing Theory and the City." *Journal of planing education and research* 25.
55. Heyman, Herbert H, and Edward M Kaitz. (1971), *Urban Planing For Social Wellfae: A Model Cities Approach, Praeger Special in U.S Economic and Social Development*. Praeger Publishers.oward, Sandra LaVerne. (2008), *Urban Mixed*

- Use Development: The Socially Responsible Allocation of Space*. University of Colorado Denver.
56. Littman, T. (2005), *Land Use Impacts on Transport: How LandUse Factors Affect*. Victoria Transport Policy Institute, www.vtpi.org.
57. Marcuse, Peter. (2009), "Searching for the just city: debates in urban theory and practice, Routledge."
58. Prange, Julia. (2009). *Spatial justice A new frontier in planning for just , sustainable communities*. Master of Arts in Urban and Environmental Policy and Planning .Tufts University ProQuest Dissertations Publishing. 1463905.
59. Rosenstein, Carole. (2011), *Cultural development and city neighborhoods*. Energy Policy(2). 9–15.
60. Soja, Edward. (2009). *The City and Spatial Justice*. <https://www.jssj.org/wp-content/uploads/2012/12/JSSJ1-1en4>.

